

„Предмет грађе је сувремен догађај: у Гацком је ага похватао Црногорце и одсјекао им главе...“ Смаил-ага, међутим, није могао похватати Црногорце „у Гацком“, јер то није била црногорска територија.

Р. Ј. Д.

ЛАТИНСКА ПАЛЕОГРАФИЈА — ОД ДР ВИКТОРА НОВАКА

У издању „Научне књиге“ у Београду изашла је 1952 год. „Латинска палеографија“ од др Виктора Новака, професора Универзитета у Београду.

Аутор књиге је наш познати палеограф, који је и раније објавио низ радова из области палеографије, међу којима треба поменути сљедеће: „Најстарији далматински рукопис *Evangelium Spalatense*. Палеографска студија о непознатој школи полуунциала осмога стољећа“; „*Scriptura Beneventana*«; *Notae paleographicae*«; *Aliquid de nominibus ducum Croatorum*«; „Реконструкција рукописнога Градуала Универзитетске библиотеке у Загребу“.

Осим тога, аутор се дуго бавио и наставничким радом на универзитету. Он ову књигу и издаје заправо на крају своје наставничке каријере и тиме је испунио једну своју жељу и велику школску потребу. О томе сам аутор у предговору своје књиге каже сљедеће: „При крају своје наставничке каријере, после 32-годишњег рада на универзитету видим остварену давнашњу школску потребу појавом уџбеника латинске палеографије. Била је то деценијама не само моја жива жеља него и свих југословенских историчара, на универзитету као и ван њега. Такву књигу већ дуго су са правом чекали студенти историских наука, тражили су је архивисти и библиотекари, а њој су се надали и сви они који се баве проучавањем средњевјековних латинских споменика у којима се чувају подаци о далекој прошлости југословенских народа. Досад су сви они били упућивани искључиво на страну палеографску литературу. Између два светска рата остварењу оваквих научних и школских настојања стајале су на путу несавладиве сметње, првенствено материјалне природе...“

Ово дјело претставља први покушај да се код нас дâ један сажет преглед развитка латинскога писма. Овај покушај је, мислимо, потпуно успио, јер успјешно испуњава своје основне задатке, а то је да буде универзитетски уџбеник и да нам на један приступачан начин саопшти нова научна открића до којих је аутор дошао. Он је прикладан уџбеник за студенте још и због тога, јер је снабђевен успјелим репродукцијама, које врло лијепо

илуструју ауторова излагања. То омогућава успјешније и брже схватање и усвајање изложеног градива у уџбенику.

Ово је дјело не мање важно као значајан допринос палеографији као науци. Оно је за нас тим важније, јер та нова научна достигнућа су резултат изучавања нашега подручја, првјенствено далматинског. Изучавајући развитак латинског писма у нашим подручјима, који је врло богат, аутор је дошао до значајних закључака и те закључке унио у уџбеник. Тим својим изучавањима аутор је изнио на видјело наша културна стремљења у средњем вијеку и доказао да је удио наших народа у том погледу врло значајан. Наше подручје је у овом погледу остало врло дуго неиспитано, премда је у њему било значајног материјала, на који би могли бити поносни и народи са већом културом. Пратећи развитак латинског писма, аутор прати и одраз тога развитка у нашим крајевима. И не само одраз, већ и самосталан и оригиналан његов даљи развитак код нас. Све то он уноси у свој уџбеник распоређујући га на одговарајућа мјеста. Због свега тога ово дјело, поред ранијих ауторових радова, претставља до сада један најзначајнији допринос изучавању развитка латинског писма код нас, а самим тим и допринос изучавању наше културне прошлости.

Оно што чини даљу одлику овог дјела је то што је снабђено обилном научном апаратуром, што омогућава и потстиче на једно дубље и свестраније изучавање палеографије.

Овдје треба нарочито истаћи ауторово настојање да проблеме палеографије изучава са становишта историског материјализма. То је тим прије значајније, јер је и најистакнутијим ауторитетима у области палеографије био стран тај метод, те су због тога, често пута правили разне идеалистичке конструкције, што је свакако штетило њиховом научном раду. То што се аутор трудио да свој предмет испитује са становишта историског материјализма направило је његово дјело садржајним и врло интересантним. Аутор је доказао да ни писмо, као ни друге манифестације људске активности, није резултат духа или неких индивидуалних преокупација. И писмо има свој коријен у друштвеној стварности и њеноме развитуку.

Дјело Виктора Новака „Латинска палеографија“ је обиман рад. Оно има 356 страна великог формата. Аутор је своје дјело подијелио на седам глава и то: I Увод, II Материја и форма рукописа, III Поријекло и развитак латинског писма у римској еписи, IV Појава и развитак средњевјековне минускуле, V Скраћенице, VI Списак репродукованих текстова и њихове трансакције и Индекс имена аутора.

У првој глави, тј. у уводу, се даје дефиниција палеографије, затим се говори о задацима палеографије и њеном историском развитуку. Ту је јасно указано да палеографија као помоћна исто-

риска наука која проучава поријекло, процес развитка и појасеве ширења старих писама, има велики значај за изучавање људске прошлости. Палеографија нам омогућава да тачно читамо рукописе свих врста и да одредимо старост, врсту и мјесто постанка, затим општу историску вриједност неког рукописа: И не само то. Њен је задатак много шири, а наиме да нам помогне да дубље заронимо у једно доба и одређену културну средину. Са тога становишта је значај палеографије необично важан за изучавање наше културне прошлости нарочито у Далмацији. Палеографија је релативно млада наука. Иако се она постепено развија и у претходним вјековима упоредо са дипломатиком и у њеном оквиру, тек са XIX вијеком почиње њен свестран и потпуно самосталан развитак. То исто важи и за наше земље у којима постоје бројни рукописи и повеље и гдје се укрштају разни утицаји и гдје латинско писмо има и свој самостални развитак. Ти проблеми се рано почињу изучавати од појединих научника, који у том погледу не заостају иза европских савременика. Али и овдје палеографија почиње да се свестраније развија тек у другој половини XIX вијека, чему је допринијело формирање универзитета и појединих научних установа.

У другој глави аутор говори о материји на којој се писало и форми рукописа. Разна је материја на којој су људи од давнина писали. Ту долазе: камен, зидови кућа, метал, глина, слонова кост, кора од дрвета, лишће, дрвене табле, восак, папирус, пергамент и папир. Али палеографија се не бави изучавањем свих ових врста материје. Она се бави изучавањем мекане и полумекане материје: восак, папирус, пергамент и папир, а остало изучава архелогичка, односно епиграфичка и нумизматичка. Али палеографија се интересује и за овај материјал да би добила слику о писму једне епохе.

Од воска су се правиле тзв. повоштене таблице, које су се почеле употребљавати за писање врло рано. Оне претстављају велики напредак, јер су много практичније за писање него тврда материја. Због тога ова материја омогућава брже формирање слова и мијењање њихових морфолошких видова. По повоштеним таблицама се писало шиљастом писаљком (стилос, графис, stilus, graphium) која је била од метала, слонове кости или дрвета. Сматра се да су ове таблице проналазак Грка и да су их од њих преузели Римљани.

Много подеснији од повоштених таблица за писање је папирус. И он се појављује врло рано и употребљава се све до XI в. када га потискује пергамент. Папирус је поријеклом из Египта и правио се од једне врло корисне биљке. На папирусу се писало каламусом-цјевчица од трске-мастилом које је било претежно црно. Касније су каламуси били мало расцијепљени што је омогућавало да се љепше пише.

Папирус је потиснут од пергамена чија је употреба такође врло стара. Он се правио од коже разних животиња: овце, козе, телета, јагњета, а понекад и зеца. Пергамент је дуго у употреби, али већ у XII/XIII в. се појављује папир који све више потискује пергамент.

Папир се прво јавља у Кини почетком II в. Од Кинеза су га примили Арабљани, затим Кореанци и Јапанци. Производња папира постајала је сваким даном све савршенија. Папир постаје најподеснија материја за писање и он постепено потискује све остале материје. И код нас је папир био доста рано у употреби. Тако је наш најстарији очувани рукопис на папиру један евангелиариум из Трогира, који потиче из 1259 год.

У трећој глави се говори о поријеклу и развоју латинског писма у римској епоси. Писмо се развијало у два правца. Један је стварање што већег броја знакова да би се изразила свака ријеч, а други стварање што мањег броја знакова да би се помоћу њих изразиле ријечи. Из ове друге тенденције се стварају алфабети и она преставаља без сумње много веће достигнуће. Појава латинског писма значи већ висок степен развоја алфабета, јер му је претходила једна дуга историја развоја писма. Оно је постало из грчког писма и најстарије његове споменике имамо сачуване из VI и V в. п. н. е. То су епиграфски споменици, док најстарији сачувани рукописни споменици не припадају времену прије наше ере, што не значи да их није било и раније.

Развој латинског писма можемо подијелити на три дијела: римско, средњевјековно и модерно. Римско писмо се развија од VI/V в. п. н. е. до IV в. н. е., средњевјековно до XV в. а модерно отада.

Постоји једна општа подјела латинског писма на мајускулу, минускулу и курзив. Прво римско писмо је било мајускулно и оно је било епиграфско. Ту прије свега спада епиграфска капитала, која има своја два типа: *scriptura monumentalis seu quadrata* (писмо за свечане и јавне намјене) и *scriptura actuaria* (писмо агата документарне природе).

Нова врста материјала за писање: повоштене таблице, папирус омогућују да се брже пише, те се разбија стара пропорционалност и сл. Тако се ствара мајускулно римско курзив. Нова материја за писање као и *calamus* и *stilus* утичу и стварају услове за мијењање капитале и појављивање нових врста мајускуле. То је књижно писмо старог вијека које се може подијелити на двије врсте: *Capitalis elegans sive quadrata* и *capitalis rustica*. Слова код ових писама су правилно и пропорционално формирана. Слова квадратне капитале су редовно једнако широка и висока, док су у рустичној капитали ужа и издуженија, виткија и њежнија.

Даљим развојем појављује се унцијала, која је такође књижно мајускулно писмо. Она се врло ријетко може наћи на каме-

ним споменицима. Ово се писмо одликује извјесном облином по-теза и углова. Оно је потиснуло капиталу и све више овладао скрипторијама.

На том развојном путу писма јавља се даље полуунцијала као извјесно прелазно писмо од мајускуле ка минускули. Напокон се појављује и курзивно писмо тзв. минускулни или млађи римски курзив, чијој појави су допринијеле пословне и документарне потребе. Појави овог писма доприноси и нов материјал за писање, перо од птице и пергамент. Ово писмо се највише употребљава у правном послу и као такво се дуго задржало до у средњем вијеку. Ово писмо је послужило као основа из које ће се развити разна средњевјековна минускулна писма.

О појави и развоју средњевјековне минускуле се говори у четвртој глави. Разни типови средњевјековне минускуле се генетички надовезују на претходне типове из старе епохе. Али развитак ове минускуле није био праволиниски, већ постоји полигенетичност његовог развојка. Треба имати у виду да је требало више од два и по вијека постепеног развојка, док смо добили развијени минускулни систем тако да се о правој калиграфској минускули не може говорити прије VIII в. Средњевјековна минускула је настала као резултат борбе супротности мајускулних и минускулних елемената. То је доводило до разноврсних комбинација које се примају као естетске новине и даље дотјерују и самостално развијају. Тако крајем VIII в. имамо у сјеверној и средњој Италији формирана изразито минускулна писма, која су током IX в. замијењена каролиншком минускулом, зато се ова и назива прекаролиншка минускула сјеверне и средње Италије.

У јужној Италији овај развојак није био прекинут, те се је тамо, захваљујући првјенствено активности центра у Монтекасиноу, развио у посебни тип писма који се зове беневентана. Она је била раширена не само у јужној Италији већ и у Далмацији, гдје се истичу центри у Сплиту, Задру, Трогиру, Дубровнику, Котору, и др. Беневентана је била у употреби пуних пет вјекова, а њена кулминација је у XI и XII вијеку. Ово писмо је било првјенствено књижно и има два облика: обли и угласти. У Далмацији развојак овога писма има извјесне специфичности, међу којима спадају и славизми који су продирали у латински језик. Из Далмације беневентана је вршила утицај и на извјесне списе глаголице и ћирилице (Мирослављево јеванђеље).

У папској канцеларији је била од VIII до почетка XII в. у употреби једна посебна врста писма тзв. куријала, коју карактерише издуженост основне линије слова и широко растављени редови.

На територији данашње Шпаније врло рано се развила тзв. визиготика, која је добила своје име по Визиготима, који су у Шпанији владали три стољећа. Латинско писмо је надживјело

своје освајаче и овдје се развило у посебно национално писмо. Још у VII в. имамо формирано ово писмо, које постепено продире и у књиге и има свој еволуциони процес до XII в. када је оно одједном ишчезло, јер је било забрањено од римске курије као писмо јеретичког аријанског поријекла. Најљепши примјерци овог писма потичу из X и XI в. На њему се осјећа и утицај арабљанских рукописа, који су се развијали у непосредној близини. На територији данашње Француске развија се један посебни тип писма. Овдје и после је пропасти римске империје се развија једна нова култура, која се темељи на традицијама старе римске културе. Оно што је карактеристично за ово писмо је то да није настало у неком скрипторијуму, већ у владарској канцеларији, одакле се даље шири. Ово писмо се поклапа с временом меровиншких франачких владара; зато се и зове меровиншко писмо. Оно се појављује још у VI в. и већ у VIII в. почиње да опада. Појављују се разни типови овог писма, којих има осам.

На британским острвима се такође развијају посебне врсте писма које се називају острвска писма, која су се касније преко разних мисионара проширила и на европски континент. Ово ново писмо почиње да се развија још од VI в. па се развија све до XI в. када уступа мјесто новом писму каролини. У Ирској се задржало и до данас као национално писмо. Поред низа заједничких црта ова се писма знатно разликују. Тако можемо осим оне разлике између писама на британским острвима и оним на континенту, направити разлику и између оних из ирских центара Ирске и оних англосаских из Енглеске. Оно што нарочито карактерише ово писмо јесте богата орнаментација, која достиже значајан умјетнички домет и кулминира у VIII в.

У даљем развитку латинског писма нарочито значајну етапу претставља појава каролине. Ово писмо се брзо проширило по читавом западу па и по нашим крајевима, у чијем су преношењу значајну улогу играли франачки мисионари. Она се овдје налази од првих дана упоредо са беневентаном и са њом се такмичи. У Далмацији је каролина постојала и у канцеларијама. Није ријешено питање поријекла каролине. Постоје у вези са тим разна схватања, али је највјероватније оно које стоји на принципу полигенетичности. Ово се писмо развија све до краја XII в. у ком је вијеку и доживјело свој највећи успон. Постепено се обрине слова преламају и тиме се утире пут за нови тип писма — готицу.

Готица се коначно формира у XIII в. Она ускоро захвата читаву Европу. Томе је нарочито допринијела појава универзитета, јер се сада око њих појављују нови преписивачи, а свршени студенти одлазе у све крајеве Европе, носећи собом књиге написане готицом и продужујући и сами даље да пишу готицом. Такође су томе допринијели и нотаријати. Сада се књига јавља као роба. Писарску активност је појачала и разграната витешка књи-

жевност. Готица се развија до XV в. када је потискује хуманистика. Постоји једна велика сличност између писма и готске архитектуре. У појединим земљама она је имала специфичности, па и у нашим. У XV в. она ишчезава, само се у Њемачкој задржава као национално писмо.

Са појавом хуманизма и ренесансе почиње жестока борба против готице као наводно варварског писма. Поједини истакнути људи овога доба као напр. Петрарка, стварају и своје сопствено писмо. То је тзв. прехуманистика. Трагајући за старим рукописима, они су мислили да је каролина старо античко писмо.

Пошто су стари рукописи били ријетки, то се сада организују читаве школе и радионице за преписивање и копирање старих књига. Имамо случај да је у једној таквој радионици радило 45 кописа. Захваљујући томе раду појављује се хуманистика. Она се брзо шири по читавој Европи. Томе нарочито доприноси и појава штампарија, у којима се књиге штампају хуманистиком. Хуманистика је завладала и папском канцеларијом, гдје је извјесно вријеме било у употреби једно врло неразумљиво писмо — *scriptura bullatica*.

Утицај хуманистике се брзо осјетио и у Далмацији, гдје долазе поједини људи који су се школовали на разним европским универзитетима. Међу домаћим људима се појављују значајни хуманисти који су познати и ван граница своје домовине.

Са хуманистиком завршава аутор анализу и излагање о средњевјековној минускули, да би у сљедећој петој глави обрадио скраћенице у латинском писму.

Скраћенице се појављују ради штедње простора и времена. Али уколико је то било лакше за писара било је теже за читача. Њихово изучавање нема само практични већ и научни значај, јер нам помажу да на основу њих одредимо мјесто и вријеме постанка рукописа. Можемо их подијелити на двије групе: римску и средњевјековну. Имали смо разних начина скраћивања. Тако у римској епоси имамо пет начина. У средњем вијеку се усавршава ово античко наслеђе. У почетку скраћенице се много не употребљавају, али касније се оне умножавају, а нарочито у готици. Све је то отежавало читање, тако да је било у извјесним случајевима и забране употребљавања скраћеница (у законодавству *potae iuris*). У овој глави аутор обрађује још и писање римских бројки и употребу интерпункције, која се упоредо са развитком писма развија и усавршава. У шестој глави је аутор дао списак слика и транскрипција репродукованих текстова, а у седмој индекс имена аутора.

На крају би направили аутору једну примједбу. С обзиром да је књига замишљена и написана као уџбеник, можда је треба-

ло многе латинске текстове дати и у преводу — макар у фуснотама, јер би то олакшало студентима учење и ослободио их од евентуалног труда око превођења.

И издавачу би се могла направити примједба у вези са цијеном књиге. Иако је књига врло добро опремљена и на добром папиру штампана, она је прескупа. Издавач је морао о томе водити рачуна, јер је по цијени од 1300 дин. неприступачна студентима, којима је првјенствено и намијењена.

Димо Вујовић